

Микола Москалюк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження соціально-економічного розвитку українських губерній Російської імперії у зазначений період.

Ключові слова: Україна, губернія, Російська імперія, промисловий розвиток, підприємництво, промисловість.

Головним результатом та рушієм усіх перемін, що відбувалися у пореформену добу в народному господарстві, стала велика промисловість і механізований транспорт, що розвивалися дуже швидко. Створена мережа залізниць – принципово нового засобу сполучення порівняно з традиційними для доби феодалізму – дала потужний поштовх зростанню промисловості, консолідувала райони в єдиний економічний простір, енергійно втягувала в ринковий процес найглухіші і найвіддаленіші закутки імперії. Залізниці, будучи самі породженням ринкової епохи, впевнено потягли за собою все народне господарство, значно прискоривши, зокрема, розвиток цілого ряду галузей обробної промисловості України [16, с. 7].

Означеній проблематиці приділяли увагу такі дослідники, як І. Гуржій [4], В. Крутіков [14], Т. Лазанська [16], П. Лященко [18], Л. Мельник [19], М. Москалюк [20–22], О. Нестеренко [23], А. Сегеда [26], Н. Темірова [29] та інші. Проте у своїх працях вони досліджували лише окремі аспекти розвитку промисловості. Виходячи із цього, дана стаття передбачає детальніше охарактеризувати особливості становлення та розвитку обробних галузей промисловості в українських губерніях Російської імперії в зазначений період і зробити певні узагальнення та висновки.

Одним з важливих факторів, що значною мірою зумовили високі темпи розвитку промисловості в 90-і роки ХІХ ст., було прискорене будівництво залізниць. Певне значення мали також протекційний заборонений митний тариф 1891 р., державні замовлення, приплив іноземного капіталу та ін. В цей період Росія, в тому числі й Наддніпрянська Україна, зробили значний крок щодо економічного розвитку [26, с. 77].

Невпинно збільшувалася кількість найманих робітників, які в 1860 р. становили по всій Росії 87% і по Україні 75% від загального числа робітників. Більшість робітників складалася з оброчних селян, які заробляли гроші для сплати поміщикам оброку [23, с. 8]. У 1860 р. їхня кількість на Україні становила 85,5 тис., а на початку ХХ ст. – 360 тис. чоловік. Це був промисловий пролетаріат [23, с. 16].

Проте, незважаючи на значні залишки кріпосництва, які гальмували ріст продуктивних сил, розвиток промисловості в Росії, в тому числі й Україні, відбувався дедалі прискоренішими темпами.

Таблиця 1

Кількість робітників на великих підприємствах з 1865 по 1890 рр. [23, с. 11]

Роки	Число робітників (у тисячах)			
	У фабрично-заводській промисловості	У гірничій промисловості	На залізницях	Всього
1865	509	165	32	706

У Наддніпрянській Україні в пореформеній період, за винятком кількох перших років після скасування кріпацтва і під час криз, неухильно зростала кількість промислових підприємств, сума вартості виробленої ними продукції. Так, якщо в 1869 р. в Україні нараховувалося 3712 фабрик і заводів, то в 1897 р. їх уже було 8063. Кількість їх зросла більше, ніж у два рази. За цей час вартість фабрично-заводського виробництва зросла з 71,5 млн крб. до 439,2 млн крб., або більше, ніж у шість разів [4, с. 20–21]. Ці дані свідчать про те, що зростання промисловості Наддніпрянської України відбувалося, в основному, не за рахунок збільшення кількості промислових підприємств, а внаслідок створення нових потужних підприємств і розширення виробництва на уже існуючих підприємствах.

Поряд із промисловістю розвивалося і кустарне виробництво. На початку ХХ ст. кустарними промислами займалися в Овруцькому повіті 13% селянських дворів, у Житомирському – 12%, у Новоград-Волинському – 8% Волинської губернії. Головними з кустарних промислів були: ткацький, деревообробний, ковальський, взуттєвий і гончарний. Всього в Житомирському, Новоград-Волинському та Овруцькому повітах у 1900 р. налічувалося понад 25 тис. кустарів [8, с. 29–30].

Далі варто навести дані про кількість виготовленої продукції заводами і фабриками Волині.

Таблиця 2

Кількість виготовленої продукції заводами і фабриками Волині у 1884 р.
[25, с. 106]

Характер виробництва	Вироблено продукції (в крб.)	Характер виробництва	Вироблено продукції (в крб.)
Лісопильне	381119	Лісопильне	188211
Тютюнове	227733	Тютюнове	131388
Смоляне	185050	Смоляне	148649
Шкіряне	178259	Шкіряне	99390

У 1893 р. у губернії нараховувалося 1672 великих і малих промислових підприємств. Домінуюче місце тут займали цукрові і винокурні заводи та фабрики [3, с. 312].

У пореформеній період Катеринославська губернія швидко перетворювалася на центр промисловості Півдня країни. Так, якщо в 1861–1870 рр. тут було засновано 4 нових промислових підприємства, то у 1871–1880 рр. – 30, у 1881–1890 рр. – 57, у 1891–1900 рр. – 164. Розвивалася, головним чином, видобувна і обробна промисловість. Сприяло цьому розпочате в 70–х роках будівництво залізниць, а особливо введення в експлуатацію у 1884 р. Катеринославської (нині Придніпровської) залізниці, яка з'єднала Донецький кам'яновугільний і Криворізький гірничорудний басейни. Пуском 10 травня 1887 р. першої домни Брянського заводу було покладено початок металургійній промисловості Придніпров'я [7, с. 18].

Промислових підприємств у 1897 р. на Катеринославщині за даними казенної палати нараховувалося 728 з річним оборотом у 15395 тис. крб.; торгівельних закладів – 7260 з оборотом за рік у 96458 тис. крб. Промислових закладів, за даними старшого фабричного інспектора – 804, зокрема, мукомелень було 192 [27, с. 22]. Станом на 1 січня 1899 р. у Катеринославській губернії було 1387 підприємств фабрично-заводської промисловості (без млинів), з продуктивністю виробництва у 193,9 млн крб. при 108311 робітниках [6, с. 212]. На початку ХХ ст. у губернії було 139 підприємств з переробки харчових продуктів і 59 –

мінеральної продукції та ін. Всього нараховувалося 426 потужних промислових підприємств [2, с. 64].

Водночас набули дальшого розвитку кустарні промисли Черкаського повіту. За неповними даними, в 1912 р. тут працювало 19500 кустарів. У Золотоніському повіті було найбільше кустарів (5941 чоловік). На правобережжі сучасної області налічувалося 7278 ткачів, 5046 шевців, 1633 кравців, 1551 ковалів. Поширенням ткацтва відзначалася Смілянська волость, шевства – Канівський, Черкаський і Чигиринський повіти, деревообробних промислів – Черкаський і частково Канівський повіти [11, с. 37].

Велика концентрація обробної промисловості призводила до утворення монополістичних об'єднань у Черкаському повіті. Так, 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві був створений синдикат, керівну роль у ньому зайняли Бобринські (що мали 6 заводів), Браницькі (7), Потоцькі (7), Бродські (9), Терещенко (7). Основним завданням цього об'єднання було не допустити зниження цін на внутрішньому ринку. Утворення синдикату погіршило становище селян, які вирощували цукрові буряки. Тепер збут буряків здійснювався на визначені синдикатом заводи. Ціни встановлювалися наперед і були дуже низькими. Крім синдикату цукрозаводчиків, які виробляли цукор-пісок, існував ще й синдикат рафінадних цукрозаводчиків (організований у Києві 1890 р.) [11, с. 36].

Значно прискорилися темпи розвитку обробної промисловості в Києві після відміни кріпосного права. З другої половини XIX ст. він став економічним центром Правобережної України. Найбільш розвиненими галузями обробної промисловості в місті були харчова і легка (цукрово-рафінадна, борошномельна, кондитерська, винокурна, пивоварна, тютюнова). Потужними промисловими підприємствами були цукро-рафінадний завод на Деміївці, млин на Подолі, пивоварний завод на Кирилівській вулиці, тютюнові фабрики С. Когена, М. Когена та інші [5, с. 115].

Наприкінці 80-х років XIX ст. у Київській і Подільській губерніях, в середньому, збирали по 100–107 берківців цукрових буряків з десятини, тоді як у багатьох економіях урожай цієї культури перевищував 140 берківців, а в Полянській економії становив 153 берківці з десятини [19, с. 76].

Значний розвиток промисловості в Україні, в основному, у домінуючих її галузях, робили її важливою складовою частиною російського промислового і фінансового капіталу. Київ з його великими банками був більш-менш самостійним – хоча і залежним від петербурзьких банків – фінансовим центром промисловості [18, с. 484].

Наприкінці 1880-х та на початку 1890-х років відбувається значне скорочення випуску продукції текстильною фабрикою Сангушків у Славуті. Зменшується кількість текстильних фабрик, що добре видно із даних, наведених у таблиці 3.

Таблиця 3

Кількість текстильних фабрик на Правобережжі у 60–90-х роках XIX ст.

[1, с. 255]

Губернії	1859	1879	1884	1888
Київщина	42	42	37	17
Поділля	8	18	16	14
Волинь	65	41	42	40

Усіх фабрик і заводів, які діяли в 1894 р. у Подільській губернії, нараховувалося 5314, де працювало 25685 робітників. Загальна сума виробництва становила 32148059 крб. [3, с. 1642]. Найбільш розвиненими були цукрові заводи, яких нараховувалося в цей період 44, винокурних – 79, існував 51 паровий млин, 2157 водяних, 1327 вітряних, 23 млини, які приводилися в рух

тягловою силою (тваринами) і 499 крупорушки. Суконних фабрик було 42, тютюнових – 13 [3, с. 1642].

Невелика кількість статистичних даних не дає можливості скласти повний опис існуючих в Полтавській губернії кустарних промислів. Проте найбільш поширеними були вироби із дерева, гончарний промисел, ткацтво, шкіряне виробництво, ковальський промисел, гребінний та сапожний [15, с. 172–174].

На Полтавщині у 1893 р. було 4078 фабрик і заводів. Більша частина промислових закладів була незначною і мала кустарний характер [3, с. 1659]. Всіх фабрик і заводів у Таврійській губернії в 1893 р. було 387 із 5067 робітниками із виробництвом продукції у 4794917 крб. [3, с. 2147]. Із галузей обробної промисловості на Харківщині у 1893 р. домінувала цукрова промисловість, також помітно розвивалася тютюнова промисловість. Відзначалася своїм виробництвом пиво-медоварна, крупорушка [3, с. 2359]. За даними 1895 р. Харківська губернія по виробництву промислової продукції посідала одне з провідних місць в Україні. На той період тут налічувалося 893 підприємства, в тому числі 360 – фабрично-заводського типу [9, с. 16].

Значним промисловим центром Півдня була Одеса, в якій налічувалося в другій половині XIX ст. близько 500 заводів і фабрик, переважно середніх розмірів. Найбільшою була питома вага підприємств харчової (24% від загальної кількості) і текстильної (9 %) промисловості [14, с. 59]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Херсонська губернія стала одним із великих центрів кустарної та ремісничої промисловості на півдні України. Головними галузями її були харчова, швейна, обробка волокна [10, с. 25]. Далі варто навести дані, які показують розвиток обробної промисловості Одеси за різний період. В цьому плані слід відмітити, що загальна сума виробництва в Одесі у 1880 р. становила 26556622 крб., перебільшуючи виробництво 1879 р. на 9397 крб., або на 53%, а 1877 р. – 15648824 крб. Відбулося збільшення виробництва продукції цукрових, борошномельних та пивоварних підприємств. Проте одночасно спостерігається зменшення тютюнового виробництва. Пояснюється це тим, що відбувалася велика конкуренція у даній галузі виробництва [24, с. 4–6]. Кількість промислових закладів в Одеському повіті у 1912 р. становила 1776, у тому числі із характером фабрично-заводського виробництва був 401 заклад, кустарних і ремісничих – 1375. Всіх робітників нараховувалося 4379 осіб, з яких у закладах фабрично-заводського типу було 1968 осіб, а в дрібних – 2411 [28, с. 7].

Таблиця 4

Кількість підприємств, робітників і сума виробництва продукції у Херсонській губернії в 1880–1898 рр. [30, с. 20]

Роки	Кількість закладів	Кількість робітників	Сума виробництва (у крб.)
1880–1885	35	1597	2974760
1886–1890	43	2538	6304380
1891	11	312	783700
1892	9	299	443060
1893	14	445	1052020
1894	10	136	263540
1895	25	581	1520080
1896	32	1220	1414440
1897	33	1465	4539640
1898	42	1506	617282

У Чернігівській губернії наприкінці XIX ст. існували наступні кустарні промисли: гончарний, сапожний, виробництво дерев'яної посуду, меблів,

плетіння рибальських сіток, ткацький, шкіряний ковальський, виготовлення гребінців, бондарний, шнурівочний, іконописний і маслобійний. Кустарні промисли розповсюджувалися переважно в тих місцях, де відчувалася нестача землі [15, с. 169]. Примітивну роль подальшого розвитку губернії відігравали саме кустарні промисли. У 1900 р. тут налічувалося 85520 кустарів, 61876 чоловік займалися відхожими промислами [12, с. 26]. У 1913 р. в Чернігівській губернії налічувалося понад 80 різних видів промислів, на яких працювало 79690 кустарів, з них 18828 в містах і 60862 у селах. Шевським промислом найбільше займалося населення Семенівки, Березни, Коропа, Ічні, Чернігова. У Ніжинському, Коропському, Остерському та інших повітах розвивалося ткацтво, в'язання риболовецьких сіток, лозоплетіння [12, с. 31]. За кількістю промислів Чернігівщина посідала одне з перших місць серед усіх губерній Росії.

У 1907–1910 рр. в Росії, в тому числі й на Чернігівщині, був промисловий застій. Але у 1910 р. промисловість починає зростати. В 1913 р. тут вже працювало 337 великих підприємств, або на 32 більше, ніж у 1906 р. Відбувалася подальша концентрація виробництва. В 1913 р. 34 підприємства випустили 75,8 % від усієї промислової продукції. На них працювало 18150 робітників [12, с. 31].

Товарні відносини на тому ступені свого розвитку, коли вже існує приватна власність на засоби виробництва, а робоча сила виступає на ринку як товар, що його можна купити і експлуатується в процесі виробництва, починають створюватися ринкові відносини. Закономірним результатом цього розвитку в Україні був ріст кооперації, виникнення мануфактури, а потім фабрик і заводів. Створювалися різні галузі промисловості. Будування залізниць і пошкваллення внаслідок цього діяльності чорноморських портів пробуджують до життя Донецький басейн з його підприємствами. Далі наведемо дані про особливості розвитку промисловості в Наддніпрянській Україні у 80–90-х роках XIX ст.:

Таблиця 5

Кількість підприємств та сума виробництва продукції по губерніях
Наддніпрянської України у 80–90-х роках XIX ст. [17, с. 17]

Губернії	Кількість підприємств		Сума виробництва у тис. крб.	
	1879	1890	1879	1890
Київська	187	234	39802	58830
Подільська	110	115	11975	8721
Волинська	57	95	4836	11015
Чернігівська	84	78	7670	15338
Полтавська	89	79	3417	8458
Харківська	172	156	18016	39849
Катеринославська	53	94	8418	23931
Херсонська	110	158	8992	31452
Таврійська	5	29	156	1211

Найбільше зростали промислові підприємства у вказані роки в губерніях степової України. Далі йшли Київська і Харківська губернії.

Наприкінці 90-х років XIX ст. промисловість в Україні досягає свого найвищого розквіту. Донбас вкривається густою сіткою залізниць. У 1880–1884 рр. була побудована надзвичайно важлива для Донбасу магістраль – Катеринославська залізниця, в 1899–1904 рр. – друга Катеринославська залізниця, ще раніше (1893 р.) була побудована Південно-Східна залізниця, в 1897 р. прокладається залізнична колія Луганськ-Міллерово і, нарешті, трохи пізніше була побудована Північно-Донецька залізниця. Крім основних ліній були побудовані під'їзні шляхи, що зв'язували між собою головні промислові центри

Донбасу. Побудова залізниць значно полегшило для Донбасу розв'язання проблеми вивозу промислової продукції і дало йому замовлення на метал і вугілля [23, с. 15]. Вугілля постачали до центрального промислового району Росії (Москва, Тула), в Одесу, Кременчук і Київ, до Пермського заводу, повністю витіснило з ужитку англійське вугілля у Таганрозі та Ростові-на-Дону. У 80–90-ті роки XIX ст. великим споживачем донецького вугілля стають південні металургійні заводи. Наприкінці століття вони поглибили 40% загального видобутку палива. Крім того, вугілля Донбасу надходило у значній кількості на цукрові заводи, соляні копальні, споживалося чорноморсько-азовськими флотами, машино- і суднобудівними заводами, залізницями. Загалом промисловість поглинала 50,5% донецького вугілля, транспорт – 29,3%. Південь України майже на 100% забезпечував потреби промисловості в коксовому вугіллі [16, с. 39].

З року в рік зростала кількість новозбудованих підприємств у Наддніпрянській Україні. Згідно зі “Списком фабрик і заводів” за 1902 р., в Україні з 2424 найбільших підприємств було побудовано: у 1861–1880 рр. – 505 (20,8 %), 1881–1890 рр. – 469 (19,4 %) і 1891–1900 рр. – 1043 (43 %). Найбільше новозбудованих підприємств припадало на Катеринославську губернію. Кількість підприємств на 1900 рік становила 61,5 %. Це було пов'язано із швидким розвитком промисловості, зокрема, важкої індустрії на півдні України [4, с. 21].

Швидкий розвиток ринкових відносин у промисловості Наддніпрянської України обумовив зростання її питомої ваги в промисловому виробництві Росії. Згідно з даними за 1884 р. на Україну припадало 20 % загальної кількості промислових підприємств Європейської Росії і 22,5 % вартості виробленої ними продукції, а в 1897 р. – близько 21% підприємств всієї Росії і понад 15 % вартості їх продукції [4, с. 21].

Революція 1905 р. похитнула основи панування не лише поміщиків і самодержавства, а й великої буржуазії. Підприємницька активність послабилася. Зменшилися вкладання в господарство, що призвело до обмеження витрат на переустаткування і тим більше на нове будівництво. Зросли вимоги щодо повернення вкладів з приватних акціонерних банків і ощадних кас. За цих умов неминучим стало зниження промислового виробництва і товарообороту, що перервало розпочате в 1904 р. поживлення економіки.

Таким чином, загальна картина економічного розвитку Росії, включаючи Наддніпрянську Україну, в першому десятиріччі XX ст. характеризується тим, що криза, яка почалася наприкінці 1899 р., змінилася в 1904 р. невеликим піднесенням, зумовленим російсько-японською війною. Проте вже наприкінці того ж року, у зв'язку з руйнівним впливом війни і неврожаїв, які мали місце в ряді губерній, піднесення змінилося депресією. Революційні бої в наступні роки, припинення залізничного руху, страйки працівників пошти й телеграфу, біржова паніка і відплив капіталів за кордон, припинення кредитів – все це негативно відбилася на розвитку промисловості, сприяючи поглибленню депресії і кризи. Лише в 1907 р. почалося нове піднесення промислового виробництва. Наприкінці 1907 р. виникла нова промислова криза з наступною депресією, яка тривала до кінця 1909 р. [23, с. 84–85].

Зростання виробництва в 1906–1907 рр. в одних галузях поєднувалося із застоєм в інших. Проте вже наприкінці 1907 р. торгово-промислова кон'юнктура почала погіршуватися. А в 1908–1909 рр. з'явилися ознаки чергової економічної кризи в легкій промисловості. Її особливістю було те, що їй не передувало загальне піднесення промисловості. Разом з тим ця криза не відзначалася великою глибиною: скорочення виробництва в більшості галузей було незначним. Наприкінці 1909 р. намітилося поживлення в промисловості, а вже в

1910 р. почалося промислове піднесення. Воно було зумовлене рядом врожайних років, розширенням у зв'язку з проведенням Столипінської аграрної реформи, зростаючим попитом на сільськогосподарські знаряддя і машини. Приплив вільних капіталів у промисловість сприяв збільшенню основних капіталів приватних акціонерних товариств.

Промислове піднесення було пов'язане з підготовкою до назриваючої війни. Царський уряд асигнував великі кошти на підготовку до війни, на побудову воєнних заводів і т. д. Упродовж тільки 1909–1910 рр. на саме лише будівництво військово-морського флоту і на будівництво стратегічних залізниць було асигновано понад 375 млн крб. [23, с. 110–111].

Упродовж 1900–1913 рр. Росія, в тому числі й Наддніпрянська Україна, піднялася на більш високий щабель індустріального розвитку: промислова продукція в країні зростає у 2 рази, а кількість робітників у промисловості – в 1,5 рази. Однак для докорінних змін в економіці країни цього було недостатньо. Росія, як і раніше, залишалася аграрною країною. У 1913 р. в Росії у загальному обсязі продукції промисловості і сільського господарства на частку промисловості припадало 40 %. Стосовно Наддніпрянської України, цей показник був дещо кращим – 48,2 % [13, с. 395].

Промислове піднесення в Росії 1910–1913 рр. було перерване Першою світовою війною. Війна внесла певні зміни в структуру і динаміку промислового виробництва. В ряді галузей, особливо тих, що виконували військові замовлення, зазнала змін номенклатура продукції, виникли нові виробництва, в них помітно почало зростати виробництво продукції для фронту. У зв'язку з перебудовою роботи промисловості на військовий лад, значно скоротилося виробництво машин і обладнання.

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці. Його формування розпочалося ще в дореформений період, але свого розквіту досягло уже після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, в першу чергу, природно-кліматичними умовами. Фабрично-заводська промисловість у більшості регіонів України розвивалася слабо, натомість потужний розвиток одержала технічна переробка землеробських продуктів: цукрове, винокурне, тютюнове, борошномельне виробництва. Тому на Правобережжі поширеними були цукроваріння, винокуріння. У поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися обробні галузі, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства: цукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини. На Півдні домінувало землеробство, обробні ж галузі відігравали другорядне значення. Промислова переробка сільськогосподарських культур була представлена винокурінням та борошномельством. Саме промислова продукція приносила поміщикам найвищі прибутки [29, с. 215]. Фабрично-заводська промисловість, відтісняючи на задній план мануфактуру, підкоряла селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона була визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа; пер. З. Борисюк. – К., 1998. – 336 с.
2. *Весь* Екатеринослав. – 1911 г. – 278 с.
3. *Вся* Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – 1897. – 3399 с.
4. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наук. думка, 1968. – 192 с.
5. *История городов и сел*. Украинской ССР. Киев. – К.: Институт истории Академии наук УРСР, 1982. – (Серія книг “Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1982. – 622 с.
6. *История* міста Дніпропетровська / [за ред. А. Г. Болебруха]. – Дніпропетровськ: В-во “Грані”, 2006. – 596 с.
7. *История* міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1969. – (Серія книг “Історія

міст і сіл Української РСР": у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – 1969. – 958 с.

8. *Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область.* – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – (Серія книг "Історія міст і сіл Української РСР": у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1973. – 726 с.

9. *Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область.* – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1967. – (Серія книг "Історія міст і сіл Української РСР": у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1967. – 1002 с.

10. *Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область.* – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – (Серія книг "Історія міст і сіл Української РСР": у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 688 с.

11. *Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область.* – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – (Серія книг "Історія міст і сіл Української РСР": у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 788 с.

12. *Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область.* – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – (Серія книг "Історія міст і сіл Української РСР": у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). – 1972. – 780 с.

13. *Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкін, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова].* – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 464 с.

14. *Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. / В. В. Крутіков // Український історичний журнал.* – 1992. – №3. – С. 57–66.

15. *Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1896 сельскохозяйственный год.* – СПб., 1897. – 200 с.

16. *Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська.* – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.

17. *Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.) / Ф. Е. Лось.* – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.

18. *Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П. И. Лященко.* – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 2: Капитализм. – 728 с.

19. *Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал.* – 1974. – №10. – С. 73–79.

20. *Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк.* – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – 256 с.

21. *Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк.* – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2012. – 300 с.

22. *Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк.* – Тернопіль: Вид-во "Рада", 2009. – 336 с.

23. *Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко.* – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.

24. *Обзор Одесского градоначальства за 1880 год.* – Одесса, 1881. – 24 с.

25. *Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. В. Павлюк // Український історичний журнал.* – 2000. – №1. – С. 102–108.

26. *Сегеда А. П. Розвиток і зміни в структурі найважливіших галузей промисловості України в 90-х роках XIX ст. / А. П. Сегеда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць.* – 1982. – Вип. 15. – С. 77–81.

27. *Статистико-економічний обзор Екатеринославской губернии за 1897 год.* – Екатеринослав, 1898. – 80 с.

28. *Статистико-економічний обзор по Одесскому уезду за 1912 год.* – Одесса, 1915. – 44 с.

29. *Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова.* – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

30. *Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц.* – Одесса, 1899. – 264 с.

Николай Москалюк

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Статья посвящена ключевым проблемам исследования социально-экономического развития украинских губерний Российской империи в указанный период.

Ключевые слова: Украина, губерния, Российская империя, промышленное развитие, предпринимательство, промышленность.